

К. М. Колесников

Міжнародні відносини, зовнішньополітичний статус та проблема митно-податкового суверенітету Херсонеса Таврійського (кінець II—I ст. до н. е.)

учасна історична наука зберігає сталий інтерес до проблематики зовнішньополітичних відносин, реального та формально-юридичного статусу на міжнародній арені давньогрецьких колоній Північного Причорномор'я. Автору цієї розвідки теж довелося звертатися до цієї теми [1, с. 3–9; 2, с. 61–68; 3, с. 3–9]. Цей інтерес обумовлений як важливістю для антикознавства цієї теми самої по собі, так і певними її конотаціями з реаліями нашого часу. Йдеться перш за все про невизначений чи пак не визнаний статус таких квазидержавних утворень, як Південна Осетія, Абхазія, «ЛНР», «ДНР», Сомаліленд тощо; цілу низку питань викликає існування й, головне, майбутнє Палестинської автономії, «Ісламської держави», кількох курдських анклавів... Безперечно, будь-які прямі паралелі між проблемністю статусу цих утворень й історичною долею елліністичних громад абсурдні, проте трансформації становища Херсонеського поліса в складі Загальнопонтійської держави Мітридата VI Євпатора з точки зору елліністичної міжнародно-правової практики і реалій сьогодення не може не викликати зацікавлення.

Ця стаття являє собою хронологічне продовження більш ранньої праці, опублікованої в попередньому числі «Старожитностей» [4, с. 28–37], вона ґрунтується майже на тій самій історіографії і джерельній базі, спирається на методологічне підґрунтя, окреслене в публікаціях, присвячених міжнародним відносинам у Понтійському регіоні та становищу Херсонеса Таврійського від початку до кінця II ст. до н. е. [4, с. 28–30; 5, с. 417–429]. Спробуємо, отже, в загальних рисах простежити зміни зовнішньополітичного положення Херсонеса на тлі міжнародних відносин від кінця II — упродовж I ст. до н. е. в зв'язку з митно-податковими прерогативами громади херсонеситів, ступенем її самостійності чи залежності, тобто в зв'язку з так званим митно-податковим суверенітетом.

У подіях Діофантових війн Херсонес виступає як надійний союзник Понту — військовий помічник та територіальна опора понтійських сил вторгнення — експедиційного корпусу Діофанта. Втім, протягом майже 50-літнього Мітридатового панування в Тавриді Херсонес повільно потрапляв під контроль понтійських державних інституцій, зберігаючи хіба що тінь колишньої автономії.

С. Ю. Саприкін стверджував, що поліси Північного Причорномор'я і Боспор сприймалися, на відміну від областей Мітридатової держави в Західному Причорномор'ї, як давні особисті чи навіть династичні володіння монарха, які законно належать йому за правом спадку (Боспор) та встановлення давніх союзницьких відносин (Ольвія,

@ К. М. Колесников, 2016

Херсонес) [6, с. 167]¹. Північнопричорноморські міста перебували під владою Мітридата до його смерті в 63 р. до н. е., проте, як стверджує дослідник, неможливо бути переконаним у тому, що протягом усього цього періоду вони його безумовно підтримували [6, с. 171; 7, с. 54]. Досить тривала практика масового випуску автономної херсонеської, ольвійської і боспорської міді (в Пантікапеї, Фанагорії, Горгіппії) показує, що вже після включення в державу понтійського царя Ольвія, Херсонес і провідні поліси Боспору зберегли (отримали?) права автономії і самоврядування, що дало їм можливість карбувати монету. Як і на Понті, ці права обмежувалися і регламентувалися царем, який контролював монетні випуски. Це, переконаний С. Ю. Саприкін, — результат філеллінської політики Євпатора, яку він запозичив у своїх попередників на понтійському престолі. Як результат, монети Ольвії і Херсонеса зберегли більше традиційно полісних типів, ніж монети Боспору. Останні обмежувалися уніфікованим карбуванням: монети різних центрів несли одні й ті самі типи, пов'язані з особою Мітридата VI. Аналогічну картину бачимо в родовому царстві Мітридата, що було наслідком жорсткого контролю з боку царської влади [6, с. 172–173]. Однак існують й істотні відмінності між центрами північного і південного берегів Понту. В малоазійських володіннях Мітридата тільки цар мав право випускати золоту і срібну монету². На цьому тлі випуски срібла Пантікапеем, Фанагорією і Херсонесом одночасно з емісією в Понті царських тетрадрахм є дуже незвичайним. Пояснити це виключно філеллінством Мітридата — заохоченням полісних свобод — зовсім недостатньо: головним чином, це — фінансовий захід, що сприяв підвищенню економічної могутності полісів. Усупереч власним фінансовим інтересам (масовий випуск місцевого срібла призвів до того, що царські тетрадрахми на Боспорі фактично не оберталися) цар сприяв економічному підйому північних теренів і перш за все полісів із метою активно користатися сировинною базою для постачання матеріальних ресурсів і продовольства в родове царство напередодні і під час війни з Римом [6, с. 173].

У разі порівняння ольвійського і херсонеського типів монетного карбування, з одного боку, із боспорським — з другого, можна дійти висновку, що Ольвія і Херсонес були набагато вільніші у виборі типів своїх монет і набагато послідовніше дотримувалися своїх історичних традицій у монетній типології, ніж Боспор. Одночасно в усіх цих центрах оберталися як засоби обміну мідні монети Понту і Пафлагонії, що усюди мали однакові типи і номінали. На думку С. Ю. Саприкіна, Мітридат, надавши Ольвії і Херсонесу відносно більшу свободу в полісних правах порівняно з містами Боспору, намагався одночасно економічно прив'язати всі три регіони не тільки один до одного, але й до свого царства. Обсяги монетного карбування в північнопричорноморських полісах перебували у зворотному пропорційному зв'язку з обсягами надходження понтійсько-пафлагонської міді. Так, різке зниження в Північному Причорномор'ї і Колхиді обігу понтійської монети у 90–80-х рр. до н. е. супроводжувалося збільшенням обсягів місцевого мідного і срібного карбування на Боспорі, в Ольвії і Херсонесі. Можна припустити, що це стало результатом змін правового положення цих центрів у державі Мітридата в бік більшого розширення полісних свобод. Серед причин розширення автономії цих міст у межах єдиної держави можна назвати, по-перше, філеллінську політику царя, успадковану від батька

¹ Крім Ольвії з округою, Херсонеса і Боспору царю безпосередньо підпорядковувалися Колхіда і Мала Вірменія. Про надійність позицій Мітридата на цих теренах свідчить той факт, що після його падіння землі Північного і Східного Причорномор'я зберегли закладені за нього соціально-економічні і політичні структури, тоді як Західне Причорномор'я і Фракія та варварська периферія Північного Причорномор'я фактично втратили всі мітридатівські традиції в управлінні і політико-економічному житті. Див. : [6, с. 167].

² Як виключення, за заслуги перед монархом Амис ненадовго отримав таке право. В 96 р. до н. е. його драхми були повністю витіснені царськими тетрадрахмами. Див. : [7, с. 566, 570–572].

і діда, що зорієнтована була на підтримку економічного зростання полісів. По-друге, це — поразки в Східному Середземномор'ї, що потягнули за собою скорочення випуску міді в Понті й зниження обсягів торгово-економічних операцій у Причорноморській державі. Ніша, що виникла внаслідок скорочення обігу понтійської міді, була заповнена в Херсонесі боспорськими монетами. Це свідчить про тяжіння за Мітрідата Херсонеса до Боспору в політико-адміністративному й економічному відношенні.

Серед свідчень наявності автономії в північних полісах цього часу можна назвати декрет ради і народу Фанагорії 88/87 р. до н. е. про надання прав громадянства найманцям, які сумлінно відслужили строк своєї служби і дружелюбно поводитися щодо фанагорійських громадян [9, с. 14–33]. Нові громадяни були звільнені від громадянського податку за право користування місцем проживання під час розселення та усиновлення, вони звільнялися також від усіх внесків і повинностей, що сплачували метеки, окрім призову на військову службу. Досить високий рівень самоврядування Фанагорії підтверджується, отже, не тільки згаданим вище правом карбування срібла, але й правом дарування іноземцям політії¹ та правом стягування в свою скарбницю податку з іноземців й осіб без громадянства, саме від якого цим декретом і звільнялися колишні іноземні військові, а нині — нові фанагорійці.

Слід ураховувати, що схильність еллінських полісів до проявів незалежності штучно стримувалася будівництвом у безпосередній близькості від них царських фортець і військових колоній-катоїкій, що проводилося головним чином зусиллями місцевого населення. Після поступової відмови Мітрідата VI Євпатора від філеллінської політики будівництво укріплених поселень значно розширилося, особливо в підкорених районах Малої Вірменії, Колхіди і Боспору.

Зацікавленість полісів Боспора, Херсонеса, Ольвії і Колхіди в збереженні панування Мітрідата полягала в можливостях широких торговельно-економічних контактів, які їм надавала загальнопонтійська держава. Втім, можна бути переконаними, що після військових невдач царя, які призвели до погіршення кон'юнктури економічних зв'язків у басейні Понту (про це свідчить різке скорочення надходження понтійських монет), північнопричорноморські поліси не поспішали відділитися від Понту, оскільки спробували зміцнити своє економічне становище, спираючись на надані їм права. Тому Мітрідат VI пішов на посилення позицій спадкового правління цими територіями, зав'язавши їх політично міцніше одна з одною, що знаменувало собою зміну політики царя в Причорномор'ї в 81/80 р. до н. е. — відмову від філеллінства. В містах Північного Понту припиняється будь-яке автономне карбування, що свідчило про відмову царя від полісних свобод і пов'язувалося з намісництвом на Боспорі Мітрідатового сина Махара. Припинення автономного карбування мало наслідком нові надходження понтійсько-пафлагонської міді, проте в набагато менших масштабах. Ці надходження стали також результатом зміцнення економічних відносин і торговельних зв'язків між різними центрами держави Мітрідата. Прямих зв'язків між внутрішніми

¹ Збереження полісного громадянства в привілейованих громадах Причорноморської держави Мітрідата заперечувало практику існування загальнобоспорського громадянства за Спартоکیدів. Ризикую припустити, що інститут загальнодержавного громадянства, що визрів у пізньокласичному і ранньоелліністичному Боспорі як інтеграційний механізм уніфікації строкатої територіальної держави, очоленої архонтами (тобто — просто правителями, яких за кордоном нерідко іменували тиранами і ставилися як до приватних осіб), був не потрібний Понтійській державі. Більше того — він суперечив її монархічній ідеології. Понтійські басилевси виводили владу своєї династії від Ахеменідів, підкреслювали іранські коріння свого владарювання, акцентували на підданстві «царю царів», а не на республіканській за походженням загальнодержавній політії. Загальнобоспорське громадянство, зафіксоване в низці проксенічних декретів, не заперечувало існування полісного громадянства, через що воно може бути в чомусь уподібнене сучасному громадянству Євросоюзу, що носить субсидіарний характер.

районами власне Понтійської держави і Північним Причорномор'ям явно не існувало: у відповідь на поставки хліба з північнопонтійських областей через Синопу й Аміс енергійно вивозилася продукція з інших регіонів царства. Про це непрямо свідчить повна відсутність знахідок монет північнопричорноморських міст, приміром у Понтійській Каппадокії. Збільшення в цей час на ринках Херсонеса і Боспору кількості тетрахалків типу «Зевс — орел» синопського карбування свідчить, що обидві держави, перебуваючи під контролем Мітридатового сина і намісника Махара, продовжували підтримувати тісні зв'язки одна з одною і однаковою мірою несли зобов'язання з постачання в Синопу продовольства¹ для військ Мітридата, судячи із повідомлень Мемнона Гераклеїського (Memn. LIV. 1) [6, с. 179–180].

Слід зазначити, що у 90–85 рр. до н. е., за намісництва Мітридата Молодшого і Махара на Боспорі і в Колхіді, Ольвія, Херсонес і Боспор склали єдину політико-адміністративну й економічну зони в державі понтійського царя, а в середині 80-х рр. до них додалася ще й Колхіда. Незважаючи на те, що Херсонес в політико-адміністративному відношенні за намісництва Махара на Боспорі підкорявся останньому, він зберігав самостійність у грошовому обігу, наприклад, більшу (подібно Колхіді) зорієнтованість на Аміс. Це знаходить підтвердження в повідомленні Мемнона (XLVII; XLIX), що в 72–70 рр. до н. е. Херсонес і Феодосія користувалися правами автономії, знаходячись під владою Махара. Так, міста Північного Причорномор'я і Колхіда спромоглися зберегти традиційні торговельні зв'язки з Південним Причорномор'ям, у цьому, як ми вже зазначали, полягала одна з причин дотримання містами Причорномор'я лояльності Мітридату Євпатору аж до часу його втечі з Малої Азії в 67/66 рр. до н. е., незважаючи на відмову царя від філеллінської політики.

Наступна спроба розширення царем нещодавно звужених автономних прав північнопричорноморських громад ілюструється карбуванням у Херсонесі монет із зображенням Діви і символами «Зевс — орел на блискавці» та масовим перекарбуванням на Боспорі тетрахалків Синопи з типом орла на пантікапейські монети типу «Аполлон — триножник» та анонімних оболов Махара на пантікапейські оболі типу «Аполлон — орел на блискавці, зірка»². Ці заходи датуються останніми роками Мітридата і початком правління Фарнака II [11, с. 36–39]. Розширення прав громадського самоврядування (порівняно з тим, що було за Махара), що назовні виявилось в збігу перекарбувань і типів монет, не випадково. Воно пов'язане з планом Мітридата створити в Північному Причорномор'ї територіальну, демографічну і ресурсну базу для вторгнення в Італію і Грецію. Для цього знадобилося повернути до складу царства Ольвію і надати грецьким полісам низку автономних привілеїв задля того, щоб міцніше пов'язати їх із царською владою. Вірогідно, у ці роки до Ольвії прибув царський гарнізон із найманців-фракійців (IOSPE, I², 223) та, можливо, малоазійських уродженців (IOSPE, I², 222)³. Однак факт масових перекарбувань, пов'язаних із розривом зв'язків із Південним Понтом через римську окупацію, показує, що нові колосальні витрати на боротьбу

¹ У англійському перекладі «*supplies*» — поставки [10].

² Прибувши на Боспор, Мітридат намагався знову об'єднати північнопричорноморські держави для боротьби з Римом. У сфері монетної політики він застосував апробований напередодні I Мітридатової війни засіб: уніфікацію грошового обігу в підвладних містах. Оскільки цього часу в обігу на Боспорі знаходилося чимало синопських тетрахалків типу «Зевс — орел», а в наділеному певною самостійністю Херсонесі їх кількість поступалася Боспору (45 екз. на Боспорі, 15 — у Херсонесі), то були випущені місцеві херсонеські монети такого ж типу і номіналу з метою вирівняти дисбаланс у монетній справі двох держав і цим міцніше згуртувати їх під владою царя Понту. Вирівняти розрив додатковим надходженням монет із Синопи вже було неможливо, оскільки з 70 р. до н. е. вона перейшла під владу римлян [6, с. 170–171].

³ Див. точку зору Ю. Г. Виноградова: [12, с. 255–256].

з римлянами мали покриватися не з родового царства, а за рахунок знекровлених попередніми поборами ресурсів міст Північного Причорномор'я.

Серед причин, що штовхнули царя на лібералізацію режиму, було незадоволення полісів. Воно прорвалося під час зради Махара наприкінці 70-х рр. до н. е., коли грецькі міста Пантікапей, Німфей, Феодосія, Херсонес та інші «по берегу Понту дуже зручні у військовому відношенні» відпали від Мітридата, і протягом 65–63 рр. до н. е. стратеги царя брали їх знову (App., Mithr., 107–108). Відновлювати контроль знадобилося і над повсталю Фанагорією, щоб утримати за собою обидва береги Керченської протоки (App., Mithr., 108). Серед причин втрати лояльності з боку північнопонтійських еллінів фахівці знову-таки називають розрив торговельно-економічних зв'язків із південнопонтійськими полісами близько 70 р. до н. е., що фактично знаменувало крах Причорноморської держави. З переходом до римлян Гераклеї, Синопи й Аміса ними повністю були згорнуті торгово-економічні посередницькі функції в регіоні, наслідком чого стало припинення емісії їх монет і порушення економічних зв'язків. Звідси у північних містах — масові монетні перекарбування, емісії, не підкріплені необхідною кількістю товарів, незадоволення заможних торгово-ремісничих кіл, що втратили головне джерело матеріального благополуччя — зв'язки з Південним Причорномор'ям і Східним Середземномор'ям. Звідси й — зростання царських вимог щодо нових витрат. Як бачимо, філеллінська політика Мітридата Євпатора в Північному Причорномор'ї зберігала ефективність виключно тоді, коли активно працювали економічні зв'язки між різними частинами його держави, перш за все «між основними центрами власне Понту, що координували надходження товарів із Причорномор'я на ринки Малої Азії й навпаки» [6, с. 182–183]. Цей, безсумнівно, логічний висновок треба, на нашу думку, уточнити, оскільки невід'ємною складовою мітридатової еллінофільської політики в регіоні було гарантування північнопонтійським еллінам безпеки від зовнішніх варварських загроз. І якщо спочатку безпека забезпечувалася низкою переможних війн, то в останній період свого правління цар царів перейшов до союзу з варварами заради організації подальшої протидії римлянам. Цей союз деякі розглядали як відхід від еллінофільства, втім це була одна з варіацій на цю ж тему, адже філеллінство ніколи не було для Мітридата самоціллю, а лише засобом. Союз з варварами також став засобом, яким досягалося дві мети: гарантування безпеки еллінських громад Північного Причорномор'я та використання їх військово-демографічного потенціалу для продовження протистояння з Римом.

Підсумовуючи аналіз зовнішньополітичного положення Херсонеса часів Мітридата VI, слід зазначити, що в складі його держави Херсонес, Боспор, Колхіда і частини Ольвія складали єдину структуру і розглядалися як «старовинні» володіння Понту, тому соціально-політичні процеси на цих теренах та їх організація були аналогічні до тих, що відбувалися в родовому царстві Мітридата. Разом з Понтійською Каппадокією вони утворювали єдиний спадковий домен. С. Ю. Саприкін підкреслює, що під час правління Мітридата Євпатора саме в цьому полягала корінна відмінність Північного, Східного і Південного Причорномор'я від Західної частини Чорноморського басейну, де практично немає знахідок понтійських монет: «Ця частина держави розглядалася більше як союзна, ніж підвладна територія, бо не була втягнута в спільний економічний обмін. Таким чином, отримані в результаті спадкування і за заповітом нові території набули в Понтійській державі зовсім інший статус, ніж землі, приєднані шляхом укладання союзів — сіммахій або завоювань» [6, с. 186]. Вважаємо за доцільне в цілому прийняти цей висновок, отриманий у результаті синтезу свідчень наративної традиції і нумізматичних джерел. Однак, як відомо, Херсонеська держава, на відміну від Боспору, не була успадкована або отримана Мітридатом за заповітом. Херсонес, як і громади «Лівого Понту», перейшов під високу руку царя царів саме внаслідок сіммахії, спрямованої проти скіфів, та, найвірогідніше, подовженої на основі договору з Фарнаком I від 179 р. до н. е. Херсонесити як слабша сторона військового союзу не тільки брали участь у війні проти свого залятого ворога — Малої Скіфії, але й усіляко підтримували понтійського стратега Діофанта в операціях з оволодіння боспорською спадщиною, що цікавило тільки Мітридата.

Те, що Херсонес упродовж Мітрідатового панування опинився в тих саме умовах, що й, за словами С. Ю. Саприкіна, «старовинні і спадкові володіння Понту», було пов'язане не з історією його інтеграції до Причорноморської держави або юридичними і династичними тонкощами цього процесу, а виключно з торговельно-економічними процесами кооперації між грецькими містами північного і південного узбережжя Чорного моря. Ці процеси розпочалися задовго до Мітрідата VI і продовжилися після встановлення римського військового контролю над усіма берегами Понту [13, с. 5–51].

Щодо участі херсонеських, як власне й будь-яких інших північнопонтійських, військ у Мітрідатових війнах прямих свідчень не існує. Цілком імовірно, що людських ресурсів Греції і Малої Азії цілком вистачало понтійському деспотові для ведення всіх трьох війн з Римом. А от припустити стягування спеціального військового податку з еллінських громад Таврики, що, наприклад, заміняв би прямий рекрутський набір, цілком природно. Причому фіскальний тягар поступово із все новими поразками від римлян мав би зростати. І якщо Ольвія і Херсонес, що задля їхньої безпеки певний час були зайняті понтійськими гарнізонами, могли почуватися в цілому комфортно через надані реальні гарантії безпеки, то поліси Боспору та його потужні політичні й економічні еліти, які колись самостійно були здатні захистити свою територіальну державу від сусідніх варварів, могли відчувати гостре невдоволення. Як прояви останнього, на нашу думку, слід розглядати і сепаратистські нахили намісників Боспору — синів Мітрідата VI Євпатора — Мітрідата Молодшого і Махара, що напевне знаходили питомий ґрунт саме у представників боспорських еліт, й автономістські поривання полісів — Феодосії, Німфея, Фанагорії тощо.

Наприкінці III Мітрідатової війни, 63 р. до н. е., в протистоянні римській блокаді чорноморських проток, влаштованій Гнеєм Помпеем Великим, та внутрішнім негараздам у своїй державі, що скоротилася до меж Боспору, великий Мітрідат у Пантікапеї вкотив собі життя. Фанагорія, що першою повстала проти Мітрідата, отримала від Помпея автономію. Про долю Херсонеса жодне античне джерело не повідомляє, проте в історіографії існують певні припущення про ймовірність його фактичної автономізації на початку правління мітрідатового сина Фарнака II Боспорського (63–47 рр. до н. е.). Проте навряд чи можна серйозно сприймати автономію чи елевтерію Херсонеса тих часів [14, с. 14–18]. Формальний статус Херсонеса в складі держав Мітрідата VI і Фарнака II впродовж 112–47 рр. до н. е., вірогідно, залишався незмінним: місто продовжувало перебувати з цими монархами в союзних відносинах, проте реальна сіммахія повинна була поступитися відносинам підвладності. Залежність Херсонеса від Боспору була тим очевиднішою, що ще за Мітрідата місто перебувало під контролем намісників Боспору та складало разом із боспорськими полісами, Ольвією і Колхідою особливу економічну й політико-адміністративну зону, про що, власне, вже йшлося.

47 р. до н. е. Фарнак II Боспорський — спадкоємець, син і зрадник Мітрідата Євпатора, «друг і союзник римського народу» — повстав проти своїх покровителів і був розбитий спочатку римським консулом і диктатором Гаєм Юлієм Цезарем під Зелюю, а потім власним намісником на Боспорі Асандром під Пантікапеем. Ці події, а також фрагмент херсонеського декрету на честь Гая Юлія, сина Теагена, Сатира (IOSPE, I², 691), який був відраджений з дипломатичною місією до Риму до сенату і Гая Юлія Цезаря, стали підставою для висунення М. І. Ростовцевим гіпотези «першої елевтерії» Херсонеса Таврійського. Згідно з цією гіпотезою Цезар з метою зміцнення свого впливу на півночі Понту у протигагу нелегітимному правлінню Асандра, який по загибелі Фарнака спромігся зашкодити цезаревому другу Мітрідату (VII) Пергамському захопити боспорський престол, міг надати Херсонесу елевтерію (свободу), тобто незалежність від Боспору [15, с. 1–21].

Ця гіпотеза отримала палких прихильників у особі авторитетних вітчизняних дослідників [16, 2; 17; 18, с. 228–237; 19, с. 70–95], які зміцнили її новими аргументами, пов'язавши з «першою», цезаревою, елевтерією два різновиди монет з легендою вільного Херсонесу (XEPCEΛEYΘ), які раніше відносили до II ст. н. е. Упродовж другої половини

XX ст. ця гіпотеза перестала сприйматися як вірогідне припущення й перетворилася на сторінках монографічних, академічних і навчальних видань у незаперечний факт. Наявні істотні розходження гіпотези з нарративною традицією¹ пояснювалися в різний спосіб. Більшість цих пояснень зводилася або до заперечення достовірності повідомлень стародавнього джерела (інформація Страбона сприймалася то як застаріла, то як занадто узагальнена), або до визнання короткочасності цезаревої елевтерії [20, с. 118]. Свобода Херсонеса, надана близько 46/45 р. до н. е., разом з усіма іншими рішеннями, заходами і діями Цезаря не могла не бути підтвердженою сенатом у 44 р. до н. е. після вбивства диктатора. Проте, вона не протрималася довше 42 р. до н. е., коли некоронований володар Сходу тріумвір Марк Антоній повідбирав автономію й елевтерію у багатьох грецьких міст Східного Середземномор'я. Десь у той же час архонт Асандр починає карбувати монету вже як базилевс (цар), що пояснюють підтвердженням його титулу Марком Антонієм [21, с. 382]. Щойно затверджений на боспорському престолі Асандр у 42 р. до н. е. розпочав реалізацію своєї експансіоністської програми. На додаток до наявних матеріальних ресурсів він отримав нарешті юридичні підстави як офіційний спадкоємець Фарнака домагатися контролю над Херсонесом [22, с. 210]². За однією з інтерпретацій, конфлікт нібито було врегульовано завдяки підтвердженню, хоча і в обмеженому вигляді, херсонеської свободи Августом, унаслідок чого в місті 25/24 р. до н. е. було запроваджено нове ліччислення. Проте справжні причини введення нової херсонеської ери нам не відомі, з цього приводу існує ціла низка гіпотез.

Формальний статус Херсонеса та його відношення до Боспору за Асандра, так само як і за Фарнака, документально не підтверджені. Проте, обмеженість військових ресурсів за умов перебування у варварському оточенні однаково зумовлювала залежність міста від боспорської військової допомоги. Вже за часів самостійного правління цариці Динамії, дочки Фарнака і дружини Асандра, близько 21–12 рр. до н. е. в офіційних документах — декреті херсонеситів на честь її посла (IOSPE, I², 354), посланні Полемона I (близько 14/13–10/9 рр. до н. е.) раді і народу херсонеситів (IOSPE, I², 704) — відносили міста за володарями Боспору визначаються як дружні і союзні [23, с. 92]. Втім такий статус видається цілковитою формальністю: Херсонес перебував у залежності від Боспору. Так, лист Полемона I схожий на звичайний рескрипт від імені сюзерена громадянам залежного від нього полісу, а застосування в декреті самих херсонеситів на честь посла Динамії досить раболіпного прикметника *τῶν οφειλομένων*³ носить яскравий відбиток милостей правительки її вірнопідданам [25, с. 130–131]. Підтверджується, як бачимо, припущення М. І. Ростовцева про те, що Боспор здійснював своє панування над Херсонесом у формі симмахії — військово-політичного союзу, залишаючи місту лише обмежене комунальне самоврядування.

Час підбити певні підсумки. Комплекс проблем, пов'язаних із даруванням римлянами Таврійському полісу елевтерії, був розглянутий нами в кількох статтях [4, с. 417–429; 26, с. 322–344; 27, с. 19–45], зараз уважаємо за потрібне підкреслити лише наступне. По-перше, привертає увагу, що до кінця елліністичної доби в політичному словнику давніх греків для визначення самостійності міських громад переважав термін

¹ Страбон у «Географії» (закінчена не раніше 7 р. до н. е.) твердив, що з часів Мітрідата VI Євпатора «...і дотепер місто херсонеситів підкорене (υπήκοος) володарям (δυνάσταίς) Боспору» (Strabo. VII. IV. 3); «і тепер уся ця територія (тобто Таврика — К. К.) знаходиться під владою боспорських царів (υπο τοῖς Βοσπορωνῶν βασιλευσίν), яких саджають на престол римляни» (VII, IV, 7). Пліній Старший (23/24–79 рр. н. е.) у «Природній історії», закінченій у 77 р. н. е., писав, що «...гераклеїському Херсонесові римлянами була дарована свобода» («*τοῦ Ηερακλεῖα Χερρονήσους libertate a Romanis donatum*» — NH. VI. 85).

² Автори використаної праці — В. М. Зубар, Є. А. Ліньова, Н. О. Сон, описуючи боротьбу Асандра за Херсонес, використовують легендарну історію Гікії з 53-ї глави «Про управління імперією» Константина Багрянородного.

³ Борг, обов'язок, належне — *τὸ οφειλόμενον* [24, с. 914].

«автономія». Поняття «елевтерія», головним чином, пов'язувалося з тими контекстами, де йшлося про вільного шляхетного індивіда та його якості [4, с. 417–420]. Згодом поняття «автономія» було вихолощене. Це стало наслідком установаження римського контролю над Елладою і Сходом, коли через систематичні спекуляції з цим поняттям відбулася повна термінологічна ревізія. У результаті поняття «автономія» все частіше прикладалося до обмеженого місцевого самоврядування, а для означення незалежного міжнародно-правового становища використовувалося слово «свобода» («елевтерія»). У словнику доби Аристотеля цей іменник і похідні від нього прикметники й дієслова використовувалися не стільки щодо колективів, скільки щодо індивідів. Втрата незалежності більшістю полісів за часів еллінізму й римського періоду сприяють термінологічній ревізії. Так, тривале «автономне» перебування Херсонеса в складі держави Мітридата Євпатора позначилося на тому, що в наступний період самостійницькі поривання городян — прагнення херсонеситів позбутися боспорської опіки — висловлювалися в поняттях «елевтерія», «елевтерас». Коли це прагнення стало реальністю, і Рим надав Херсонесу жадану незалежність від Боспорського царства, — в ознаменування цього слова *ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ* / *ΕΛΕΥΘΕΡΑΣ* прикрасили нову серію парадних монет Таврійського поліса.

По-друге, Херсонес, прагнучи захистити себе від перманентної варварської загрози й уклавши союзні відносини з володарями Понтійського царства, втратив реальну незалежність та опинився під щільним контролем Мітридата VI Євпатора, його синів-намісників, а згодом спадкоємців — правителів Боспору. Цей контроль час від часу слабшав і завуальовувався формальним міждержавним військово-політичним союзом — сіммахією, яку підтримували римляни, покладаючи на Боспор зобов'язання щодо захисту Херсонеса. Остаточо позбутися боспорської опіки, фактично промінявши її на контроль з боку намісників провінції Нижня Мезія та командирів таврійської вексилляції та римського гарнізону, херсонесській міській громаді вдалося не пізніше 140-х рр. н. е.

По-третє, щодо так званого митно-податкового суверенітету, то, безперечно, на початку досліджуваного нами періоду херсонесити розпоряджались ним повною мірою. Херсонеська громада не сплачувала понтійцям за союз і військову підтримку ані за часів Фарнака I у зв'язку з договором 179 р. до н. е., ані за Мітридата VI у роки Діофантових війн. Згодом ситуація докорінно змінюється: Херсонес разом із Ольвією, Боспором і Колхідою починає розглядатися як частина родових володінь Мітридата, отриманих царем нібито у спадок чи за заповітами; місто зберігає свою автономію, обсяг якої то звужується, то розширюється; прямі податкові надходження (в тому числі, можливо, у вигляді продовольства для армії) в понтійську скарбницю стають нормою. Царські гарнізони, розташовані в північнопричорноморських містах чи у фортецях поблизу них, відверто користуються полісною інфраструктурою та поглинають на своє утримання частину місцевих фінансових ресурсів. Мало того, годі сумніватися, що військовослужбовці цих гарнізонів використовувалися для здійснення митно-податкової справи колись суверенних полісів. Таким чином, за Мітридата VI та його наступників¹ Херсонес утратив суверенне право вільно і в повному обсязі розпоряджатися власними фіскально-фінансовими ресурсами. Після остаточного надання римлянами елевтерії (40-ві рр. II ст. н. е.) Таврійський поліс так і не повернув собі цього права: в Херсонесі була розташована римська вексилляція, яка використовувала на власне отримання як мінімум один із місцевих податків — проституційну подать — *capitulo lenocinii* або *vectigali*, *περὶ τοῦ τέλους τοῦ πορνικῶν* (IOSPE, I², 404) [28, с. 52–55].

¹ Як би ми не ставилися до гіпотези «першої елевтерії», як би не визначали час її дарування Херсонесу, попри відсутність прямих указівок джерел, не варто сумніватися, що за наступників Мітридата на боспорському троні, коли місто було об'єднане з царством сіммахією, царські чиновники обмежували митно-податковий суверенітет Херсонеса. Це зокрема можна заключити з тривалого боспорського впливу на херсонеську монетну справу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Колесников К. М. Одне джерело, дві інтерпретації: римська імперія, митний імунітет та статус Тіри // Грані. — 2009. — № 5 (67).
2. Колесников К. М. Римська військова присутність, гарнізон Херсонеса та особливості міжнародно-правового статусу міста в IV—V ст. // Древности, 2012: Харьковский историко-археологический ежегодник. — X., 2012. — Вып. 11.
3. Колесников К. М. Політико-правовий статус та митно-податкові пільги Херсонеса римської доби: аналіз історіографічних концепцій // Грані. — 2009. — № 4 (66).
4. Колесников К. М. Міжнародні відносини, зовнішньополітичний статус та проблема митно-податкового суверенітету Херсонесу Таврійського від початку до кінця II ст. до н. е. // Древности, 2014–2015: Харьковский историко-археологический ежегодник. — X., 2015. — Вып. 13.
5. Колесников К. М. Слова та визначення: «елевтерія» Херсонеса та «автономія» Тіри // ЕІΔΟΣ. Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. — 2010–2011. — К., 2011. — Вып. 5.
6. Сапрыкин С. Ю. Понтийское царство: Государство греков и варваров в Причерноморье. — М., 1996.
7. Шелов Д. В. Города Северного Причерноморья и Митридат Евпатор // ВДИ. — 1983. — № 2.
8. Шелов Д. В. Понтийская держава Митридата Евпатора // Причерноморье в эпоху эллинизма. — Тбилиси, 1985.
9. Виноградов Ю. Г. Фанагорийские наемники // ВДИ. — 1991. — № 4.
10. Метнон. History of Heracleia. — Ch. 37. 5 [Electronic resource]. — Way of access: <http://www.attalus.org/translate/memnon2.html>
11. Голенко К. В. Из истории монетного дела на Боспоре в I в. до н. э. // НЭ. — 1960. — Т. II.
12. Виноградов Ю. Г. Политическая история Ольвийского полиса VII—I вв. до н. э. Историко-эпиграфическое исследование. — М., 1989.
13. Виноградов Ю. Г. Понт Евксинский как политическое, экономическое и культурное единство и эпиграфика // Античные полисы и местное население Причерноморья: материалы междунар. науч. конф. «Межполисные взаимоотношения в Причерноморье в доримскую эпоху. Экономика, политика, культура» / [ред. кол. : Ю. Г. Виноградов, М. И. Золотарев (ред.-сост.); отв. ред. С. Д. Крыжицкий]. — Севастополь, 1995.
14. Кадеев В. И. Херсонес Таврический в первых веках нашей эры. — X., 1981.
15. Ростовцев М. И. Цезарь и Херсонес // ИИАК. — 1917. — № 63.
16. Орешников А. В. Этюды по нумизматике Черноморского побережья // ИРАИМК. — 1922. — Т. 2.
17. Зограф А. Н. Античные монеты. — М.; Л., 1951. — (МИА, № 16).
18. Гриневич К. Э. Херсонес и Рим // ВДИ. — 1947. — № 2.
19. Голубцова Е. С. Северное Причерноморье и Рим на рубеже нашей эры. — М., 1951.
20. Зубарь В. М. Из истории Херсонеса Таврического на рубеже нашей эры // ВДИ. — 1987. — № 2.
21. Давня історія України : в 3-х т. — Т. 2 : Скіфо-антична доба / Бессонова С. С., Гаврилюк Н. О., Зубар В. М. та ін. — К., 1998.
22. Зубар В. М., Ліньова Є. А., Сон Н. О. Античний світ Північного Причорномор'я: Нариси історичного та соціально-економічного розвитку. — К., 1999.
23. Макаров И. А. «Первая элевтерия» Херсонеса Таврического в эпиграфических источниках // ВДИ. — 2005. — № 2.
24. Вейсман А. Д. Греческо-русский словарь: издание пятое. — СПб., 1899.
25. Виноградов Ю. Г. Полемон, Херсонес и Рим // ВДИ. — 1992. — № 3.
26. Колесников К. М. Десять рядків, або як Цезар (не)подарував свободу Херсонесу // Ейдос. ЕІΔΟΣ. Альманах теорії та історії історичної науки. — К., 2011–2012. — Вып. 6.
27. Колесников К. М. Перша елевтерія Херсонеса та проблема визначення статусу міста 40-х рр. до н. е. — 140-х рр. н. е. у вітчизняній історіографії // Історія торгівлі, податків та мита: зб. наук. пр. — Дніпропетровськ, 2013. — № 1 (7).
28. Колесников К. М. Офіційне листування щодо проституційної податі в системі митно-податкових відносин у Херсонесі Таврійському на зламі II—III ст. // Культура народів Причерноморья. Научный журнал. — 2009. — № 169.

Резюме

Колесников К. М. *Міжнародні відносини, зовнішньополітичний статус та проблема митно-податкового суверенітету Херсонеса Таврійського (кінець II—I ст. до н. е.)*

Ця робота присвячена аналізу міжнародно-правового статусу та митно-податкового суверенітету Херсонеса Таврійського на тлі міжнародних відносин у Чорноморському регіоні в кінці II—I ст. до н. е.

Автор розглядає концепти «той, що управляється власними законами, автономний» (*αὐτόνομος*), «вільний, незалежний» (*ἐλευθέρος*), «той, що не має гарнізону» (*ἀ-φρούρητος*), які в період еллінізму позначали свободу і самостійність громадянської общини (полісу). У статті розглянуто складне військово-політичне становище Херсонеського поліса та необхідність пошуку зовнішніх союзників для боротьби з експансією кримських скіфів. Таким союзником стає Мітридат VI Євпатор — володар могутнього Понтійського царства, дід якого Фарнак I вже перебував у союзницьких відносинах з Херсонесом (договор 179 р. до н. е.).

У складі держави Мітридата VI Євпатора Херсонес перебував на правах автономії, при цьому був щільно інтегрований в економічну та адміністративну систему Причорноморського держави. Таким чином, автономія Херсонеса Таврійського за часів правління Мітридата та його наступників на боспорському престолі була, незважаючи на гарантоване право карбувати власну монету, не більше ніж комунальним самоврядуванням.

Автор показує, що встановлення Херсонесом союзницьких відносин із більш сильним партнером призводило до встановлення залежності від нього. Ця залежність символізувалася обов'язком сплати данини або податків на користь нового суверена і згодом привела до втрати суверенітету в митно-податковій політиці.

Ключові слова: міжнародні відносини, зовнішньополітичний статус, митно-податковий суверенітет, Херсонес Таврійський, Рим, Понт, Боспор, автономія (*αὐτονομία*), елевтерія (*ἐλευθερία*), монетна справа, проксенічна діяльність, сіммахія (*συνμαχία*), Мітридатові війни.

Резюме

Колесников К. М. *Международные отношения, внешнеполитический статус и проблема налогово-таможенного суверенитета Херсонеса Таврического (конец II—I вв. до н. э.)*

Даная работа посвящена анализу внешнеполитического статуса и налогово-таможенного суверенитета Херсонеса Таврического на фоне международных отношений в Причерноморском регионе в конце II—I вв. до н. э.

Автор рассматривает содержание концепты «управляемый собственными законами, автономный» (*αὐτόνομος*), «свободный, независимый» (*ἐλευθέρος*), «не имеющий гарнизона» (*ἀ-φρούρητος*), которые в эллинистический период обозначали свободу и самостоятельность гражданской общины. В статье показано сложное военно-политическое положение Херсонесского полиса и необходимость поиска внешних союзников для борьбы с экспансией крымских скифов. Таким союзником становится Митридат VI Евпатор — владыка могущественного Понтийского царства, дед которого Фарнак I пребывал в союзнических отношениях с Херсонесом (договор 179 г. до н. э.).

В составе государства Митридата VI Евпатора Херсонес пребывал на правах автономии, при этом был плотно интегрирован в экономическую и административную систему Причерноморского государства. Таким образом, автономия Херсонеса Таврического при Митридате и его преемниках на боспорском престоле являлась, несмотря на право чеканить собственную монету, не более чем коммунальным самоуправлением.

Автор показывает, что установление Херсонесом союзнических отношений с более сильным партнером приводило к установлению зависимости от него. Эта зависимость символизировалась обязанностью уплаты дани или налогов в пользу нового суверена и впоследствии привела к утрате суверенитета в налогово-таможенной политике.

Ключевые слова: международные отношения, внешнеполитический статус, налогово-таможенный суверенитет, Херсонес Таврический, Рим, Понт, Боспор, автономия (*αὐτονομία*), элевтерия (*ἐλευθερία*), монетное дело, проксеническая деятельность, симмахия (*συμμαχία*), Митридатовы войны.

Summary

K. Kolesnykov. *International Relations, Foreign Status and the Problem of the Customs and Tax Sovereignty of the Chersonese Tauric (ending II—I Centuries BC)*

This work is devoted to the analysis of international legal status and the customs and tax sovereignty of the Chersonese Tauric on the background of international relations in Black Sea region in ending II—I centuries BC.

The author examines the concept of «*autonomos*» (*αὐτόνομος*), «*eleutheros*» (*ἐλευθέρος*), «*aphrouretos*» (*ἀφρούρητος*) that in the Hellenistic period signified freedom and independence of the civil community. The article shows the heavy military-political situation in Chersonese state and the search for external allies to fight against the expansion of the Crimean Scythians. Mithridates VI Eupatoros basileus of the powerful Kingdom of Pontus — becomes an ally of Chersoneses. His grandfather Pharnaces I was an ally of Chersonese (treaty 179 BC about military-political alliance — *συμμαχία* — between Chersonese and Pontus).

In the State of Mithridates VI Eupatoros Chersonese remained as autonomy, thus was tightly integrated into the economic and administrative system of the All Black Sea States. Thus, autonomy of the Chersonese during the rule of Mithridates and his successors on the Bosphorus's throne, despite the right to mint its own coins, no more than municipal government.

The author shows that establishing Chersonese alliance with a stronger partner led to the establishment of dependence on him. This dependence is manifested in duty to pay tribute or taxes in favor of a new sovereign, and subsequently led to the loss of sovereignty in the tax and customs policy.

Key words: international relations, foreign policy status, tax and customs sovereignty, Chersonese, Rome, Pontus, Bosphorus, autonomy (*αὐτονομία*), eleutheria (*ἐλευθερία*), coinage, proxenian activities, symmachia (*συμμαχία*), Mithridatic wars.

